

پورمحمدی، نعیمه، ۱۳۵۹_ ایمان و اخلاق: مقایسه رویکرد الاهیات کرکک‌ور و اشاعره متقدم / نعیمه پورمحمدی_ قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۰. ۲۹۱ص - (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۹۸).

ISBN: 978-964-8090-95-6

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.
کتابنامه: ص ۲۹۱_ ۲۷۹.

۱. کرکک‌ور، سورن آبو ۱۸۱۳-۱۸۵۵م. — نقد و تفسیر. ۲. کلام تطبیقی. ۳. کلام اشعری. ۴. مسیحیت — کلام. ۵. ایمان (اسلام). ۶. ایمان (مسیحیت). ۷. اخلاق اسلامی. ۸. اخلاق مسیحی. الف. دانشگاه ادیان و مذاهب. ج. عنوان.

۲۹۷/۴۱۴

BP ۲۰۶ / ۵ / پ ۹ الف ۹

۱۳۹۰

۲۶۱۶۷۲۶

کتابخانه ملی ایران

ایمان و اخلاق

مقایسه رویکرد الاهیات کرگور و اشاعره متقدم

نویسنده: نعیمه پور محمدی

فهرست مطالب

۱۳	 مقدمه
	بخش اول: ایمان
۲۱	 ۱. ایمان از نظر کرکگور
۲۱	 مقدمه
۲۱	 ۱. فلسفه اگزیستانسی
۲۵	 ۱-۱. وجودشناسی در فلسفه اگزیستانسی
۲۵	 ۱-۱-۱. ضرورت
۲۷	 ۱-۱-۲. فردیت
۲۸	 ۲-۱. شناخت‌شناسی در فلسفه اگزیستانسی
۲۸	 ۱-۲-۱. شناخت عملی
۳۱	 ۲-۲-۱. حقیقت
۳۲	 ۳-۲-۱. احساس
۳۳	 ۲. انتقاد به مسیحیت رسمی، کلیسا و کشیشان
۳۴	 ۱-۲. انتقاد به مسیحیت رسمی
۴۱	 ۲-۲. انتقاد به کلیسا
۴۲	 ۳-۲. انتقاد به کشیشان
۴۶	 ۳. نفی راه استدلال
۴۶	 ۱-۳. نفی دلیل فلسفی
۴۶	 ۱-۱-۳. تعویق و تعلیق ایمان
۴۷	 ۲-۱-۳. امکان دلایل رد
۴۸	 ۳-۱-۳. ایمان به دلیل یا خدا؟
۴۸	 ۴-۱-۳. تعارض دلیل با انتخاب
۴۹	 ۵-۱-۳. بی‌تأثیری دلیل در ایمان یا الحاد
۴۹	 ۶-۱-۳. دلیل ویژه علم، نه دین

۸ / ایمان و اخلاق؛ مقایسه رویکرد الاهیات کرکگور و اشاعره متقدم

۵۰	۷-۱-۳. دلیل جمعی و ایمان فردی
۵۰	۸-۱-۳. پیش فرض وجود خدا در دلیل
۵۱	۹-۱-۳. محال بودن دلیل برای وجود
۵۱	۱۰-۱-۳. اهمیت شورمندی در ایمان
۵۲	۲-۲. نفی دلیل تاریخی
۵۳	۱-۲-۳. تقریب و تخمین تاریخ
۵۴	۲-۲-۳. بی تناسبی معرفت تاریخی و سعادت ابدی
۵۶	۳-۲-۳. بی تأثیری دلیل تاریخی در ایمان و الحاد
۵۷	۴-۱-۳. تأثیر ایمان در دلیل تاریخی
۵۷	۵-۲-۳. ایمان به دلیل تاریخی یا خدا؟
۵۸	۳-۳. نفی دلیل از راه کتاب مقدس
۵۸	۱-۳-۳. محال بودن یقین به وثوق کتاب مقدس
۵۹	۲-۳-۳. بی تأثیری وثوق یا عدم وثوق کتاب مقدس در ایمان و الحاد
۶۰	۳-۳-۳. تأثیر ایمان در پذیرش کتاب مقدس
۶۱	۴-۳. نفی راه شک
۶۱	۴. احساس اگزستانسی گناه، زمینه ایمان
۶۲	۱-۴. اضطراب اختیار
۶۳	۲-۴. رنج عدم
۶۵	۵. لحظه ایمان
۶۵	۵-۱. نزول خدا - بشر
۶۷	۵-۲. لطف خدا در ایمان
۷۰	۵-۳. بی تأثیری هم عصری با مسیح در ایمان
۷۲	۶. حقیقت انفسی ایمان
۷۲	۶-۱. بی اعتنائی به حقیقت آفاقی ایمان
۷۵	۶-۲. توجه به حقیقت انفسی ایمان
۷۶	۶-۳. رابطه وجودی ایمان
۷۹	۶-۴. اراده ایمان
۸۳	۶-۵. جهش به ایمان
۸۴	۶-۶. شور ایمان
۸۶	۷-۶. تجدید ایمان
۸۷	۷. ایمان کامل
۸۷	۱-۷. تسلیم و ترک
۹۰	۲-۷. بازجویی
۹۵	۸. عقل و ایمان

فهرست مطالب / ۹

۹۵	۱-۸. نفی عقل پذیری ایمان
۹۹	۲-۸. نفی عقل ستیزی ایمان
۱۰۲	۳-۸. اثبات عقل گریزی ایمان
۱۰۹	۲. ایمان از نظر اشاعره
۱۰۹	مقدمه
۱۰۹	۱. شناخت انسان
۱۱۵	۲. رهیافت عقل مطلق
۱۱۶	۱-۲. امکان دلالت بر وجود خدا از سوی عقل
۱۱۷	۲-۲. سهو و نسیان در دلالت عقل
۱۱۷	۳-۲. نفی لزوم تصدیق عقل
۱۱۸	۴-۲. امر و حکم شرعی بودن ایمان
۱۱۹	۵-۲. نفی عقل ستیزی ایمان
۱۲۰	۳. ورود شرع و دعوت رسول
۱۲۰	۱-۳. خبر رسول و ظهور معجزه
۱۲۱	۲-۳. نفی عقلی بودن دلالت معجزه
۱۲۲	۳-۳. یقین درونی به صدق خبر رسول
۱۲۳	۴-۳. امر شرع به تأمل در مورد خدا
۱۲۵	۵-۳. رد ایمان تقلیدی
۱۲۸	۶-۳. رد اتهام تکفیر عامه
۱۲۹	۴. رهیافت عقل مأمور
۱۲۹	۱-۴. تنبیه دلیل از سوی شرع
۱۳۰	۲-۴. دلیل از راه حدوث عالم
۱۳۲	۵. معرفت و ایمان
۱۳۶	۶. ایمان، تصدیق قلبی اخبار رسول
۱۳۶	۱-۶. تصدیق قلبی و ایمان
۱۴۱	۲-۶. اقرار زبانی و ایمان
۱۴۴	۳-۶. عمل جوارحی و ایمان
۱۵۰	۷. نقش خدا در ایمان
۱۵۰	۱-۷. عادت خدا در ایمان
۱۵۱	۲-۷. علم خدا در ایمان
۱۵۲	۳-۷. اراده خدا در ایمان
۱۵۲	۴-۷. لطف خدا در ایمان
۱۵۴	۵-۷. خلق خدا در ایمان

۱۰ / ایمان و اخلاق: مقایسه رویکرد الاهیات کرگور و اشاعره متقدم

۱۵۵	۸. ثواب ایمان، عقاب کفر
۱۵۵	۱-۸. علم خدا و ثواب و عقاب
۱۵۵	۲-۸. اراده خدا و ثواب و عقاب
۱۵۸	۳-۸. سمعی بودن ثواب و عقاب
۱۶۱	۴-۸. امید به فضل خدا

بخش دوم: اخلاق

۱۶۵	۱. اخلاق از نظر کرگور
۱۶۵	مقدمه
۱۶۹	۱. مرحله تنویدی
۱۷۴	۲. مرحله اخلاقی
۱۷۸	۳. مرحله دینی
۱۷۹	۱-۳. اخلاق ایمانی
۱۸۰	۱-۱-۳. اخلاق ابراهیم
۱۸۳	۲-۱-۳. اخلاق سلیم به امر مطلق
۱۸۷	۳-۱-۳. اخلاق عشق
۱۹۷	۴-۱-۳. اخلاق تمرین و تقلید
۱۹۹	۵-۱-۳. اخلاق إخلاص
۲۰۵	۶-۱-۳. اخلاق تحقق خود
۲۰۸	۴. اخلاق امر الاهی
۲۱۳	۲. اخلاق از نظر اشاعره
۲۱۳	مقدمه
۲۱۳	۱. اراده مطلق خدا
۲۱۴	۱-۱. عدل خدا
۲۱۵	۲-۱. حکمت خدا
۲۱۹	۳-۱. لطف خدا
۲۲۱	۲. حسن و قبح
۲۲۱	۱-۲. حسن و قبح دینی
۲۲۲	۲-۲. حسن و قبح الاهی
۲۲۵	۳-۲. حسن و قبح شرعی
۲۲۸	۳. تکلیف
۲۲۸	۱-۳. تکلیف دینی
۲۲۸	۲-۳. تکلیف الاهی

۲۳۰	۳-۳. تکلیف شرعی
۲۳۲	۴. ثواب طاعت، عقاب معصیت
۲۳۳	۵. اخلاق شرعی

بخش سوم: مقایسه و ارزیابی

۲۳۷	۱. مقایسه نظریه ایمان از نظر کرکگور و نظریه ایمان از نظر اشاعره
۲۳۷	مقدمه
۲۴۲	۱. انتقاد به ایمان رسمی زمانه
۲۴۴	۲. مبدأ ایمان
۲۴۴	۳. منشأ ایمان
۲۴۵	۴. معرفت‌شناسی ایمان
۲۴۵	۱-۴. عقل و ایمان
۲۴۶	۲-۴. علم و ایمان
۲۴۶	۳-۴. معرفت و ایمان
۲۴۷	۴-۴. تجربه و ایمان
۲۴۷	۵-۴. یقین و ایمان
۲۴۸	۶-۴. فهم و ایمان
۲۴۸	۵. ماهیت ایمان
۲۴۸	۱-۵. قلب و ایمان
۲۴۹	۲-۵. فعل یا انفعال بودن ایمان
۲۴۹	۳-۵. شور و ایمان
۲۵۰	۴-۵. اختیار و ایمان
۲۵۰	۵-۵. صفت یا کنش بودن ایمان
۲۵۰	۶-۵. عمل و ایمان
۲۵۱	۷-۵. زیادت و نقصان ایمان
۲۵۱	۸-۵. وسیله یا غایت بودن ایمان
۲۵۲	۹-۵. غم‌انگیز یا شادی‌آفرین بودن ایمان
۲۵۲	۱۰-۵. شخصی یا عمومی بودن ایمان
۲۵۳	۱۱-۵. بقای ایمان
۲۵۳	۶. متعلق ایمان
۲۵۴	۷. انگیزش ایمان
۲۵۴	۸. نجات و ایمان
۲۵۵	۹. سببیت در ایمان
۲۵۵	۱۰. دین و ایمان

۱۲ / ایمان و اخلاق؛ مقایسه رویکرد الاهیات کرکگور و اشاعره متقدم

۲۵۷	 مقدمه
۲۵۷	 ۲. مقایسه نظریه اخلاقی کرکگور و نظریه اخلاقی اشاعره
۲۵۹	 ۱. اخلاق هنجاری
۲۵۹	 ۱-۱. منشأ ارزش‌های اخلاقی
۲۵۹	 ۲-۱. معیار اخلاق
۲۶۰	 ۲. اخلاق تحلیلی
۲۶۲	 ۱-۲. ماهیت ارزش‌های اخلاقی
۲۶۲	 ۲-۲. معرفت اخلاقی
۲۶۳	 ۳-۲. الزام اخلاقی
۲۶۳	 ۴-۲. انگیزش اخلاقی
۲۶۳	 ۵-۲. دین و اخلاق
۲۶۴	 ۱-۵-۲. وابستگی معناشناختی اخلاق به دین
۲۶۴	 ۲-۵-۲. وابستگی وجودشناختی اخلاق به دین
۲۶۵	 ۳-۵-۲. وابستگی معرفت‌شناختی اخلاق به دین
۲۶۵	 ۴-۵-۲. وابستگی روان‌شناختی اخلاق به دین
۲۶۶	 ۶-۲. ایمان و اخلاق
۲۶۶	 خاتمه: مقایسه رویکرد کرکگور و اشاعره به الاهیات
۲۶۶	 ۱. عقل
۲۶۸	 ۲. حواس
۲۶۹	 ۱-۲. حس بیرونی
۲۷۱	 ۲-۲. حس درونی
۲۷۱	 ۳. احساسات
۲۷۱	 ۱-۳. نقش معرفت‌شناختی احساسات
۲۷۲	 ۲-۳. نقش وجودشناختی احساسات
۲۷۲	 ۳-۳. نقش روان‌شناختی احساسات
۲۷۲	 ۴. اراده
۲۷۴	 ۱-۴. فردیت در اراده
۲۷۴	 ۲-۴. وابستگی در اراده
۲۷۶	
۲۷۷	

مقدمه

برای معرفی و عرضه محتوای باارزش و البته سنتی و قدیمی کلام اسلامی نیازمندیم که آن را رو در روی الاهیات جدید قرار دهیم. تضارب آرا با رویکردهای متنوع و متفاوت به الاهیات، از رخ جذاب و غنی کلام اسلامی پرده برمی دارد. افزودن بر نفس تضارب آرا و استفاده از روش تطبیقی که همواره در راه شناخت بیشتر و بهتر راهگشا است، استفاده از دیدگاه‌های الاهیاتی در طرف دیگر مقایسه می‌تواند روش، منطق، ادبیات و ساختار کلام اسلامی را سامان دهد. این کار در واقع تازگی ندارد و خود پیشگامان کلام اسلامی از فلسفه و علوم یونانی و یهودی استفاده ساختاری و روشی می‌کردند. از این رو، در کتاب حاضر در نظر داریم کلام اشاعره را، که یکی از مذاهب کلام اسلامی است، با الاهیات کرکگور که یکی از الاهی دانان مسیحی است، مقایسه کنیم و در نتیجه، به شناخت عمیق و البته روشمند و قابل عرضه از کلام اشاعره دست پیدا کنیم.

از طرف کلام اسلامی، به این دلیل اشاعره متقدم را انتخاب کردیم که پژوهش‌های موجود در حوزه کلام اشاعره متقدم نسبتاً ناچیزند و نیز کلام اشاعره ظرفیت بالایی برای انجام پژوهش‌های تطبیقی دارد. در جانب الاهیات مسیحی نیز انتخاب الاهیات کرکگور به دلیل آن است که در وهله فرضیه، الاهیات کرکگور و نیز کلام اشاعره متقدم از نظر بی‌اعتنایی به عقل و توجه به قلب و ایمان قابل تطبیق به نظر می‌رسیدند. در مورد مسئله مورد مقایسه، از این جهت مسئله ایمان و مسئله اخلاق را انتخاب کردیم که

بتوانم علاوه بر انجام پژوهش توصیفی، کار تحلیلی نیز انجام بدهم؛ زیرا ایمان و اخلاق دو مسئله محوری الاهیات‌اند. بررسی ایمان، امکان بررسی رویکرد به الاهیات نظری را فراهم می‌آورد و بررسی اخلاق، امکان بررسی رویکرد به الاهیات عملی را فراهم می‌کند. از این‌رو با پژوهش در دو مسئله ایمان و اخلاق، رویکرد الاهیات نظری و عملی اشاعره و کرکگور نیز تحلیل می‌شود.

منظور از اشاعره متقدم، شاگردان و پیروان ابوالحسن اشعری (متولد ۲۶۰ق در بصره و متوفی ۳۲۴ق در بغداد) تا آنجا که با او همگرا و همفکر بوده‌اند، هستند؛ یعنی تا قبل از آنکه کلام اشعری عرفانی غزالی و کلام اشعری عقلی ایچی، تفتازانی، آمدی و فخر رازی پدید آید. در نتیجه، بازه زمانی کلام اشاعره متقدم از ۳۰۰ق تا ۵۰۰ق است؛ یعنی از زمانی که ابوالحسن اشعری در سال ۲۶۰ق دوری جستن خود را از کلام معتزله اعلام کرد و عقاید خاص خود را بیان نمود تا سال ۵۰۰ق که ابن عساکر دمشقی (۴۹۹ق) و ابوبکر سابق صقلی (۵۰۰ق) به عنوان آخرین پیروان ابوالحسن اشعری دیده از جهان فروستند و اندیشه غزالی تأثیر اندیشه ابوالحسن اشعری را کمرنگ کرد. در این بازه زمانی مکالماتی چون ابوبکر باقلانی (۴۰۳ق)، محمد ابن فورک اصفهانی (۴۰۶ق)، ابوالحاق اسفراینی (۴۱۸ق)، عبدالقاهر بغدادی (۴۲۹ق)، ابوالمعالی عبدالملک جوینی (۴۷۸ق) نیز حضور دارند که همگی مرجع و منبع این کتاب هستند.

در طرف دیگر مقایسه، کرکگور (متولد ۱۸۱۳م در شهر کپنهاگ در کشور دانمارک و متوفی ۱۸۵۵ در همان‌جا) حضور دارد که از سویی پدر فلسفه اگزیستانسی است و از سویی الاهی‌دان ایمان‌گرای مسیحی و من در طول کتاب هر جا که لازم بوده از ریشه‌های اگزیستانسی الاهیات او سخن گفته‌ام. آثار کرکگور را می‌توان به چند مرحله تقسیم کرد:

۱. آثار دوره گذار به فلسفه اگزیستانسی (۱۸۳۴-۱۸۴۲)؛
۲. آثار غیر مستقیم با نام‌های مستعار با مضمون فلسفه اگزیستانسی و

۳. آثار مستقیم با نام واقعی با مضمون تبیین بیشتر آثار مرحله قبل و انتقاد ضمنی به مسیحیت رسمی (۱۸۴۸-۱۸۵۱)؛

۴. آثار انتقاد صریح به مسیحیت رسمی (۱۸۵۴-۱۸۵۵).

روشن من در این کتاب همان‌طور که از موضوع آن برمی‌آید روش مطالعه تطبیقی است که در آن ابتدا به توصیف دقیق و زوشمند مسئله در اطراف مقایسه می‌پردازم و سپس الگویی برای مقایسه مسئله تدوین می‌کنم تا ذکر موارد همسانی‌ها و ناهمسانی‌ها فایده تحلیلی برای شناخت بیشتر اطراف مقایسه داشته باشد. بنابراین بخش اول را که بخش «ایمان» است به دو فصل «ایمان از نظر کرکگور» و «ایمان از نظر اشاعره» تقسیم می‌کنم و بخش دوم را که بخش «اخلاق» است به دو فصل «اخلاق از نظر کرکگور» و «اخلاق از نظر اشاعره» تقسیم می‌نمایم. و در بخش سوم که بخش مقایسه است دو فصل «مقایسه نظریه ایمان از نظر کرکگور و نظریه ایمان از نظر اشاعره» و «مقایسه نظریه اخلاقی از نظر کرکگور و نظریه اخلاقی از نظر اشاعره» را قرار می‌دهم و در خاتمه کتاب «مقایسه رویکرد کرکگور و اشاعره به الاهیات» را بیان می‌نمایم.

در فصل «ایمان از نظر کرکگور» به دلیل تأثیر فلسفه اگزیستانسی کرکگور در الاهیات او، ابتدا فلسفه اگزیستانسی او را در دو محور وجودشناختی و شناخت‌شناختی توضیح می‌دهم. سپس انتقاد کرکگور به مسیحیت رسمی زمانه خود و همین‌طور انتقاد او به ایمان از راه استدلال فلسفی و تاریخی را بیان می‌کنم تا معلوم شود که نظریه سلبی ایمان کرکگور چیست. برای توصیف ایجابی ایمان کرکگور، از احساس اگزیستانسی گناه به منزله زمینه ایمان آغاز می‌کنم و فرایند ایمان را تا لحظه ایمان، حقیقت انفسی ایمان و شور، رابطه، اراده و جهش ایمان پی می‌گیرم. سپس از ایمان ابراهیم به منزله پدیر ایمان سخن می‌گویم که حاوی ایمان کامل در دو مرحله تسلیم و بازجویی است. در آخر فصل هم رابطه عقل و ایمان را از نظر کرکگور بیان می‌کنم که از نظر او ایمان تناقض منطقی نیست بلکه

تناقض مطلق است و این باعث می‌شود ایمان از نظر او عقل‌ستیز نباشد بلکه عقل‌گریز باشد.

در فصل «ایمان از نظر اشاعره» ابتدا به شناخت‌شناسی اشاعره می‌پردازم زیرا شناخت انسان از نظر اشاعره در توصیف ایمان او مؤثر است. در آغاز فرآیند ایمان اشاعره ابتدا رهیافت عقل مطلق درباره‌ی ایمان به خدا را خواهم گفت. عقل مطلق یا عقل غیر مأمور شرع هرچند دلالت ناقصی بر وجود خدا دارد اما انسان را به تصدیق مجبور نمی‌کند بنابراین ایمان را نمی‌توان رهیافت عقل غیر مأمور دانست. سپس از دعوت شرع و معجزه رسول خواهم گفت که یقین درونی انسان را برمی‌انگیزد اما هنوز ایمان محقق نشده است. شرع، انسان را به پیدا کردن دلیل امر می‌کند و عقل به دنبال دلیل می‌رود که تحت عنوان رهیافت عقل مأمور از آن بحث می‌کنم. با حصول معرفت به خدا ایمان حاصل نشده بلکه ایمان تصدیق قلبی اخبار رسول است و بنابراین ماهیتی قلبی و نفسانی دارد. رابطه‌ی اقرار به زبان و عمل به جوارح را نیز با تصدیق قلبی مشخص می‌کنم. سپس به نقش خدا در ایمان می‌پردازم که از نظر اشاعره این نقش بسیار زیاد است و درنهایت از ثواب و عقاب از نظر اشاعره بحث می‌کنم که به دلیل اراده‌ی مطلق خدا قطعیتی برای انسان ندارد و ماهیت قلبی و نفسانی ایمان را تأیید و تثبیت می‌کند.

در فصل «اخلاق از نظر کرکگور» از سه مرحله‌ی زندگی از نظر کرکگور شروع می‌کنم و روشن می‌سازم که مرحله‌ی دوم که مرحله‌ی اخلاق است درواقع اخلاق هگلی است نه اخلاق کرکگور. اخلاق کرکگور در مرحله‌ی سوم یا مرحله‌ی دینی تحقق پیدا می‌کند که همان اخلاق تسلیم به امر مطلق، اخلاق عشق، اخلاق تمرین و تقلید و اخلاق اخلاص است. در این فصل از اخلاق ابراهیم به تفصیل بحث خواهم کرد که درواقع الگوی اخلاق کرکگور است. بنابراین از تعبیر اخلاق ایمانی از سوی استیون ایوانز یاد خواهم کرد که بهترین تعبیر از اخلاق کرکگور است. سپس تأثیر فلسفه‌ی

اگرستانسی کرکگور را بر اخلاق خواهم گفت که نام آن را اخلاق تحقق خود می‌گذارم. در آخر فصل نتیجه می‌گیرم که اخلاق ایمانی کرکگور درواقع یک نظریه امر الاهی است.

در فصل «اخلاق از نظر اشاعره» ابتدا این را می‌گویم که ریشه نظریه اخلاق شرعی اشاعره اراده مطلق الاهی است. سپس وارد حسن و قبح و تکلیف از نظر اشاعره خواهم شد. حسن و قبح و تکلیف را در سه ساحت معنا، صدق و کشف می‌سنجم و نتیجه می‌گیرم که حشن و قبح و تکلیف از نظر اشاعره دینی است یعنی معنا و تعریف آن با آموزه‌های دین است، حسن و قبح و تکلیف، الاهی است یعنی ذات و وجود آنها قرارداد الاهی است و حسن و قبح و تکلیف، شرعی است یعنی علم ما به آن از راه شرع است. این سه اصطلاح باعث می‌شود نظریه اخلاق شرعی را برای اشاعره نتیجه بگیرم.

در فصل «مقایسه نظریه ایمان کرکگور و نظریه ایمان اشاعره» ابتدا الگوی نظری تحلیل ایمان را به دست می‌دهم. این الگو که به نظریه ایمان معروف است از عناصری تشکیل شده است که عبارت‌اند از: مبدأ ایمان، منشأ ایمان، معرفت‌شناسی ایمان، ماهیت ایمان، متعلق ایمان، انگیزش ایمان، نجات و ایمان، سببیت در ایمان، دین و ایمان. پس از توصیف این الگو، ایمان از نظر کرکگور و نیز ایمان از نظر اشاعره را با آن تطبیق می‌دهم و به نظریه ایمان کرکگور و نیز اشاعره دست یافته و آنها را با یکدیگر مقایسه می‌نمایم.

در فصل «مقایسه نظریه اخلاقی کرکگور و نیز نظریه اخلاقی اشاعره» ابتدا الگوی نظری تحلیل اخلاق را در قالب نظریه اخلاقی تدوین می‌کنم و سپس به بیان اخلاق از نظر کرکگور و اخلاق از نظر اشاعره در این الگو و مقایسه آنها با یکدیگر می‌پردازم. عناصر مختلف این الگو اخلاق هنجاری و اخلاق تحلیلی است.

در خاتمه کتاب که عنوان «مقایسه رویکرد کرکگور و اشاعره به الاهیات» را دارد، با استفاده از مطالب توصیفی کتاب که عبارت از بخش

ایمان و اخلاق است و نیز با استفاده از مطالب تحلیلی کتاب که در دو بخش نظریه ایمان و نظریه اخلاقی است به هدف اصلی کتاب که عبارت از مقایسه رویکرد کرکگور و اشاعره به الاهیات است می‌رسم. برای این کار ابتدا ابزار شناخت انسان را، متناسب با شناخت‌شناسی کرکگور و اشاعره، به عقل، حواس، احساسات و اراده تقسیم می‌کنم و سپس به نقش و جایگاه هر کدام از آنها در ایمان و اخلاق کرکگور و نیز اشاعره می‌پردازم. حاصل کلام در این مقایسه آن است که عقل در الاهیات کرکگور و نیز در الاهیات اشاعره سهم ناچیزی دارد و به جای آن احساسات انسان در الاهیات کرکگور و حواس بیرونی و درونی انسان در الاهیات اشاعره تأثیرگذار است. اراده انسان نیز در الاهیات کرکگور و نیز الاهیات اشاعره منشأ اثر است با این تفاوت که اراده انسان در الاهیات کرکگور قبل از ایجاد معرفت نقش دارد و در الاهیات اشاعره بعد از ایجاد معرفت. در نتیجه الاهیات کرکگور الاهیات عاطفه‌گرایانه و الاهیات اشاعره الاهیات تجربه‌گرایانه است.

در اینجا می‌خواهم از اساتید بزرگواری که به حق در این تألیف نقش داشته‌اند و در واقع این کتاب حاصل توشه‌گیری من از خوان علم آنها بوده سپاسگزاری کنم. استاد جناب آقای دکتر محسن جوادی، استاد جناب آقای دکتر سیدصدرالدین طاهری و استاد جناب آقای دکتر محمد سعیدی مهر که اساتید راهنما و مشاور من در رساله دکتری‌ام بودند و این کتاب برگرفته از آن رساله است. در دانشگاه ادیان و مذاهب جناب آقای دکتر حمید ملک‌مکان در نگارش فصل «ایمان از نظر اشاعره»، با اشاره‌ای قفل مسئله را برای من باز کردند که جا دارد در اینجا از ایشان یاد کنم. در پایان، دست پدرم آقای حبیب‌الله پورمحمدی را می‌بوسم و این کتاب را برای قدردانی از او به دو فرزند شهیدش علیرضا پورمحمدی و محمد پورمحمدی تقدیم می‌کنم.